

A nemzetközi gettó létrehozásának sajátosságai

Tanulmányomban az 1944 november első felében a Szálasi-kormány által Újlipótváros területén megszervezett nemzetközi gettó sajátosságainak rövid ismertetése mellett a megszervezésének körülményeiről, ehhez kapcsolódóan a semleges országok diplomatáinak 1944 nyarától folytatott embermentő tevékenységéről és a nyilas hatalomátvétel után, a zsidóság érdekében történő még határozottabb fellépésükről, a gettóba költözés nehézségeiről, és a túlélők által ott tapasztaltakról szeretnék áttekintést adni.

A Magyarországon lezajlott gettósítás történetében Budapest egyedi jellemvonása abban figyelhető meg, hogy a magyar fővárosban 1944. november–december folyamán a Szálasi Ferenc által vezetett nyilas kormány létrehozta Európa utolsó gettóit; Újlipótváros területén a nemzetközi gettót és a VII. kerületben az ún. nagy gettót. A vidéki Magyarországgal ellentétben ezek felszámolására már nem került sor, és ha nagy vérveszteségek árán is, de ezekben a gettóknak több tízezer magyar zsidó élte túl a világháborút és szabadult fel.

A nemzetközi gettó és az azt alkotó védett házak megszervezésének előzményei 1944 nyárig nyúlnak vissza. A Magyarországon működő semleges országok – Svájc, Svédország, Portugália, Spanyolország, Vatikán – diplomatáinak, és a nemzetközi diplomáciai nyomásnak komoly szerepe volt abban, hogy Horthy Miklós kormányzó a deportálásokat 1944 júliusában ideiglenesen felfüggesztette. Ezt követően a holokauszt történetében egyedülálló módon széleskörű és hatékony embermentés kezdődött. Ez a tevékenység a budapesti zsidóság megmentésére koncentrálódott, mivel már csak a fővárosban és a munkaszolgálatos századokban volt számottevő zsidó közösség. Horthy Miklós a saját nemzetközi megítélésén kívánt javítani azzal, hogy szem előtt tartotta a semleges országok képviselőinek kéréseit. Ily módon, 1944 nyarától, létrejött a védett zsidó státusz, és a semleges országok budapesti követségei a kormánnyal folytatott tárgyalások eredményeként elkezdtek különböző védleveleket kiállítani, melyek azt tanúsították, hogy tulajdonosának sértetlenségét valamelyik semleges ország szavatolta.¹

Ennek keretében Carl Lutz, a svájci követség vezető beosztású munkatársa, a magyar kormánytól engedélyt kapott 7000 zsidó személy Palesztinába történő kivándorlásának megszervezésére, illetve az ezt lehetővé tevő védlevelek kiállítására. Lutz azonban – ezt a megállapodást felülírva –, egy idő után ugyanennyi családnak kiállítható menlevélként értelmezte, nagyban megnövelve ezzel a védettnek szánt zsidók számát.² A diplomáciai embermentésben kiemelkedő szerepet betöltő Raoul Wallenberg svéd diplomata 1944 júliusában érkezett Magyarországra, és hozott magával egy több, mint 600 magyar zsidó nevét tartalmazó listát, melyen olyan – svédországi kapcsolatokkal rendelkező – személyek szerepeltek, akik már megkapták a svéd vízumot.³ Habár hivatalosan ezeknek a zsidóknak a kiutazása biztosított volt, Wallenberg – a szkeptikussága miatt – úgy vélte, hogy a svéd követségnek a helyszínen kellene védelmet biztosítani számukra egy úgynevezett „svéd lágerben”. Ennek érdekében tárgyalásokat folytatott Ferenczy Lászlóval.⁴

1 Vági–Csósz–Kádár 2013: 314.

2 Hirschi–Schallié 2019: 40–41.

3 Braham 1997: 865.

4 Jangfeld 2014: 227.

Ferenczy, miután az érintett külképviseletektől megkapta a svéd és palesztin kivándorlási engedélyre váró személyek adatait, július közepén kapcsolatba lépett a Zsidó Tanáccsal, illetve annak egyik tagjával, Kurzweil Istvánnal. Tájékoztatta, hogy ezek a zsidók a németek engedélyével elhagyhatják Magyarországot, de addig a Tanácsnak néhány csillagos házat az érintettek rendelkezésére kell bocsátania, mely pár nappal később meg is történt.⁵ A tárgyalásoknak köszönhetően a svéd követség a védettek részére három nagy bérházat kapott, néhány ház pedig a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alá került.⁶ Emellett a palesztin kivándorlási engedéllyel rendelkező, a svájci követség védelme alatt álló személyek is több házat birtokba vehettek.⁷ Ezek a Pozsonyi úton elhelyezkedő épületek lettek az első védett házak, melyek a később felállított nemzetközi gettó alapját jelentették.

A védett házak létrehozása azonban azt is magával vonta, hogy az érintett csillagos házakat ki kellett üríteni. Az ott tartózkodó zsidónak minősített személyeknek ki kellett költözniük annak érdekében, hogy a svéd és a svájci védettek oda beköltözhessenek. Ez a zsidókat megkülönböztető eljárás komoly feszültségeket okozott a Zsidó Tanácson belül. Stöckler Lajos például kifejezetten igazságtalannak vélte, hogy többeket át kell költöztetni kisszámú, kiváltásokkal élvező zsidó kedvéért, akik közül sokan jó viszonyban voltak a Tanács vezetőivel.⁸

Az ezt követő, viszonylag nyugalmas időszak után a nyilas hatalomátvétel hozott döntő változást a budapesti zsidóság, és azon belül az elvileg védettséggel rendelkező zsidók életébe is. Bár 1944. október 18-án Vajna Gábor nyilas belügyminiszter kijelentette, hogy a semleges országok által kiadott védleveleket és mentesítéseket megszüntetik, hamarosan azonban ennek visszavonására kényszerült.⁹ A védlevelek a nyilas hatalomátvétel után nem veszítették el érvényességüket, ami leginkább Szálasi Ferenc nemzetvezető legitimáció iránti vágyával, és ebből kifolyólag a semleges országok diplomatáinak nyomásgyakorlásával állt összefüggésben. Nemzetközi elismerést leginkább a második világháborúban semleges országoktól kaphatott, mindezért cserébe jó kapcsolatot kívánt ápolni a diplomatákkal. Hajlandóságot mutatott zsidóellenes politikájának módosítására is, így például, a későbbiekben a budapesti zsidók deportálásának leállítására és a gettók megszervezésére.¹⁰ Ugyanakkor Szálasi Ferenc a semleges országok diplomatáival folytatott tárgyalásokon nyilvánvalóvá tette, hogy csak akkor tolerálja a zsidóság érdekében folytatott tevékenységüket, ha hivatalos diplomáciai elismerésben részesítik a nyilas kormányt. Az ígérek ellenére ezt – november második felére – végül csak a Vatikántól és Spanyolország kapta meg.¹¹

A semleges országok Budapesten maradt diplomatái – többek között Svájc képviseletében Carl Lutz, Svédország képviseletében Raoul Wallenberg, Carl Danielsson, a Vatikán képviseletében Angelo Rotta, a Nemzetközi Vöröskereszt képviseletében Friedrich Born, Spanyolország képviseletében Ángel Sanz Briz, majd az olasz Giorgio Perlasca – az 1944 októberi nyilas hatalomátvétel után még nagyobb intenzitással folytatták a segítségnyújtást. A védleveleket is még nagyobb számban állították ki, mivel a budapesti zsidóság ekkor került közvetlen fizikai veszélybe. Az áldozatos munkájuknak, a nem szokványos diplomáciai módszereiknek és az általuk kiadott védleveleknek köszönhetően több tízezer budapesti zsidó menekülhetett meg a kényszermunkára való elhurcolástól és a deportálások sajátos folytatásaként, a Nyugat felé indított halálmenetektől. Arra is több alkalommal volt példa, hogy a semleges országok diplomatái az óbudai téglagyárból és a halálmenetektől mentettek ki elhurcolt személyeket svájci vagy svéd védőútlevelek kiosztásával. Az így megmentetteket később, az 1944 november

5 Braham 1997: 865–866.

6 Jangfeld 2014: 228.

7 Hirschi–Schallié 2019: 41.

8 Braham 2003: 148.

9 Karsai–Karsai 2014: 15.

10 Vági–Csósz–Kádár 2013: 157.

11 Karsai–Karsai 2014: 17.

folyamán létrehozott nemzetközi gettó védett házaiban tudták elhelyezni. Ahogy azt Somlyó Tamás *Rámpa* című regényében megfogalmazta:

„...hiszen ők a »kivételek« voltak. (...) Akiket valahol »kiemeltek« a menetekből. Volt, aki egyenesen a Ruhagyárból került ide, mikor a többiek, a nem »védeteket« elindították gyalogmenetben Hegyeshalom felé. Volt, akiért a Téglagyárba mentek a megmentő papírokkal.”¹²

Ugyanakkor, több esetben arra is volt példa, hogy a védelmet jelentő védleveleket a nyilas pártszolgálatosok széttépték, vagy egyszerűen semmisnek tekintették, és tulajdonosát adott esetben csillagos házakból, valamint a később felállított nemzetközi gettó területéről hurcolták el, deportálták. Miként arról egy túlélő visszaemlékezésében is beszámolt:

„Végül megjelentek a téglagyárban a svájci követség küldöttei és akinek védlevele volt, azt kiszabadították a téglagyárból és elhelyeztek bennünket egy svájci védett házban Budapesten, az ún. »Nemzetközi Gettó«-ban. Néhány nap múlva a nyilasok a »védtet ház«-ba is bejöttek és ötletszerűen összeszedtek onnan is embereket: köztük engem is.”¹³

A semleges országok által kiállított védlevelekkel rendelkező személyek státuszához és külföldre történő kiutazásához kapcsolódó német álláspontról Edmund Veessenmayer 1944. október 20-án tájékoztatta Kemény Gábor nyilas külügyminisztert. Kiemelte, hogy a németek 7000 svájci követség által védett kiutazását engedélyezik, emellett

„a magyar kormány kívánságára és nemzetközi helyzetük megerősítése céljából, különböző külföldi államok törekvéseinek megfelelően, – feltételül szabva egy méltányos számra való korlátozást – készek vagyunk további védett zsidók kiutaztatásáról tárgyalásokba bocsátkozni.”¹⁴

Ily módon a németek jóváhagyták a magyar zsidók egy részének nemzetközi védelem alá helyezését, és hajlandóságot mutattak az ehhez kapcsolódó jövőbeni tárgyalásokra.¹⁵

A semleges országok diplomatáinak a következő napokban sikerült a magyar kormánnyal zajló tárgyalásokon a németek által megadott kereteket tovább bővíteni. A svédek által védett személyek száma például pár nap alatt 450-ről 4500-ra nőtt.¹⁶ Így, 1944 október végén a Külügyminisztérium már arról tájékoztatta Lutz svájci és Wallenberg svéd diplomatákat, hogy a nyilas kormány 12.400 külföldi védettségű személyt ismer el és engedélyezi 4500 svéd védőútlevelel, 7000 palesztinai bevándorlási engedéllyel, 698 portugál ideiglenes útlevelel ellátott zsidó, valamint a Nemzetközi Vöröskereszt 100 zsidó alkalmazottjának Magyarországról történő kivándorlását.

A külföldi védettségű zsidókat az 1944. november 15-ére tervezett kiutazásukig el kellett különíteni. Ennek könnyebb végrehajtása végett a külképviseleteknek el kellett juttatniuk a Külügyminisztériumhoz az érintettek személyes adatait, lakcímét. Megszabták, hogy az elkülönítésüket, és egyben a koncentrációjukat is szolgáló átköltözéskor személyenként 80 kg poggyászt (ruhát, fehérneműt, takarót, élelmiszert, használati tárgyat) vihetnek magukkal, értékeket (pénzt, ékszereket) azonban nem. A kormányzati döntés és a szoros határidő okán a külképviseleteknek sürgősen el kellett kezdeniük a kiutazások megszervezését, melyekhez biztosítékként azt az ígéretet kapták, hogy ezeket a Belügyminisztérium engedélyezni fogja, miközben a budapesti német követség kilátásba helyezte a szükséges német átutazási

12 Komoróczy 2013: 1264.

13 <http://www.degob.hu/index.php?showjk=136> (utolsó letöltés: 2024. október 2).

14 Karsai–Karsai 2014: 104.

15 Karsai–Karsai 2014: 104.

16 Karsai–Karsai 2014: 32-33.

vízumok megadását. Kemény Gábor nyilas külügyminiszter azt is egyértelművé tette, hogy november 15-e után a semleges országok által nyújtott védelem semmissé válik és a „*magyar kormány – legnagyobb sajnálatára – arra kényszerülne, hogy az összes Magyarországon levő zsidószármazású személyeket egyenlő elbánásban részesítse.*”¹⁷

Ezt követően a semleges országok diplomatái a kiutazások szervezéséről, és a vonatok tervezett elindításáról is tájékoztatták a Külügyminisztériumot. A budapesti svéd követség 1944. november 8-i tájékoztatása szerint az első Svédországba tartó vonat a tervek szerint november 15-én indulna 150 személlyel, a második vonat november 22-én 300 fővel, s ezt követően két naponként indítanának vonatokat.¹⁸

A védett zsidók azonban a kiutazási tervek ellenére, német jóváhagyás hiányában, nem tudták elhagyni az országot a megszabott időpontig, így a nyilas kormány hozzáfogott egy új terv megvalósításához, mely a nemzetközi gettó létrehozása volt. 1944. november 7-én reggel a zsidókérdéssel megbízott Ferenczy László a Belügyminisztériumban értesítette a Zsidó Tanács vezetőit, hogy a különféle diplomáciai – svéd, svájci, vatikáni, spanyol és portugál – védelelek tulajdonosainak át kell költözniük a számukra kijelölt házakba, mégpedig a jobbmódú zsidó polgárok által leginkább lakott Újlipótváros területére, azon belül is a Pozsonyi út, Szent István park, Újpesti rakpart környékére.¹⁹ Ezzel egy időben a Külügyminisztérium azt közölte a semleges országok képviselőivel, hogy az érintett házak listáját a Zsidó Tanácstól kapják majd meg és az átköltözést november 9-én, 12 óráig kell lebonyolítaniuk. Eközben arra is felhívták a figyelmet, hogy november 15. után a gettón kívül tartózkodó védett személyeket munkatáborokba internálják,²⁰ tehát a nyilas hatóságok azonos eljárásban fogják részesíteni őket, mint a védlevéllel nem rendelkező, zsidónak minősített személyeket.

A nemzetközi gettó létrehozásával a védett zsidókat elkülönítés céljából a korábban csillagos házakként funkcionáló, majd 1944 novemberében a nyilas hatóságok által kijelölt és a semleges országok védelme alatt álló védett házakba költöztették, melyekre a területenkívüliség elve érvényesült. Ez által nem csupán az valósult meg, hogy a zsidóságot elkülönítették a nemzsidó lakosságtól, hanem az addig főváros-szerte csillagos házakban élő budapesti zsidóság területi alapon történő elkülönítése is bekövetkezett. A védlevéllel rendelkezőket egy földrajzilag jól meghatározott városrészben elkülönítették a védlevéllel nem rendelkező zsidóktól. A nemzetközi gettó nem egy fallal körülvett, zárt, fegyveresen őrzött terület volt, hanem egy városrészben kijelölt különálló házak együttese.

A nemzetközi gettó felállítása okán Solymossy János rendőrtörzsfőfelügyelő, a „zsidók összeköltöztetésének intézésére kirendelt miniszteri biztos”, megbeszélést hívott össze, melyen megtörtént a házak elosztása a semleges országok között. Az ott elhangzottak alapján 15.600 zsidó (4500 svéd, 100 spanyol, 698 portugál, 7800 svájci védelem alatt álló, 2500 kormányzói kivételezett,²¹ belügyi mentesített, vatikáni védett) elhelyezését kellett megoldani a rendelkezésre bocsátott házakban, melyről érzékletes képet ad, hogy korábban ezekben az ingatlanokban 3969 személy lakott.²² A házak összetétele kapcsán megfigyelhető, hogy jelentős részük már korábban is, 1944 nyarán, csillagos ház, majd védett ház volt; ugyanakkor a nemzetközi gettó területén nem mindegyik csillagos házból lett védett ház, és olyan házak is kijelölésre

17 Karsai–Karsai 2014: 221–222.

18 Karsai–Karsai 2014: 358.

19 Lévai 1948: 121.

20 Szekeres 1997: 66.

21 Kormányzói mentességet azok a személyek kaptak, akik a zsidótörvények hatálya alá estek, de különös közéleti, tudományos, művészeti vagy gazdasági érdemeik indokolták számukra a kivételezettséget. A nyilas hatalomátvétel után az új kormány a korábban kiadott mentesítéseknek csak egy kis részét ismerte el. Lásd Frojimovics–Komoróczy–Pusztai–Strbik 1995: 551–552.

22 Lévai 1948: 120–121.

kerültek, melyek korábban nem voltak csillagos házak, azaz keresztény lakói voltak.²³

A költözésre adott parancs rendkívül rövid határidőt szabott meg. November 8–11. között az érintetteknek négy nap állt a rendelkezésére. A következő napokban, a Szent István park környékén, elkezdődött a gettó megszervezése, mely azt jelentette, hogy több száz rendőr kiürítette és átvizsgálta az érintett házakat, a védett házakból a védlevel nélkülieket vagy a hamis védlevellel rendelkezőket kiköltöztette és felügyelte, ellenőrizte a védlevellel rendelkezők beköltözését.²⁴

Ennek könnyebb lebonyolítása végett a budapesti rendőrfőkapitány több rendeletet adott ki, mely meghatározott napokon megtiltotta a zsidók utcán való mozgását. Ez alól kivételt képeztek a külföldi védlevellel rendelkező zsidók. A ki- és beköltözés a gettóba több ezer személyt érintett, akik a városon belül sokszor ellentétes irányban mozogtak. A keresztények a gettóba költöztetett zsidók által hátrahagyott lakásokban, a kiköltöztetett zsidók a Budapesten szétszórta elhelyezkedő csillagos házakban kaptak elhelyezést.²⁵ Az utóbbiak közül sok védlevellel nem rendelkező munkaképes személyt a kiköltöztetést követően azonnal az óbudai téglagyár területére vittek, ahonnan kényszermunkásként a Nyugat felé tartó halálmenetekbe osztották be őket.²⁶

A beköltözés határidejét a semleges országok folyamatos tiltakozása miatt többször módosították, ugyanis a nemzetközi gettó gyors megszervezése, a megmaradt budapesti zsidóság védettséget kapó részének elhelyezése nehéz feladat elé állította őket. Raoul Wallenberg a Zsidó Tanácsnak 1944. november 7-én írt levelében kiemelte, hogy a magyar kormánnyal kötött korábbi megállapodás szerint egy szobában 4–5 személyt helyeztek volna el, ezzel szemben – a Zsidó Tanács által eljuttatott utasítás értelmében – számításai szerint már átlagosan 10–12 személyt helyeznének el egy-egy szobában. Komoly problémát jelentett még Wallenbergnek a megszabott rövid határidő, mivel az átköltözésről és az ahhoz kapcsolódó utasításokról nem tudta megfelelően tájékoztatni az érintetteket. A gyakori költöztetések miatt nagy részük címe eleve ismeretlen volt a svéd követség előtt, valamint a követség nem rendelkezett olyan szállítóeszközzel sem, mellyel a gyors átköltöztetést le tudta volna bonyolítani.²⁷ November 9-én a spanyol követség is felhívta a Külügyminisztérium figyelmét arra, hogy hivatalos tájékoztatás híján a sajtóból értesültek arról, hogy a külföldi útlevellel rendelkező zsidóknak november 10-én reggel 10 óráig be kell költözniük a kijelölt házakba. Hasonlóan a svédekhez, számukra is azért okozott problémát a beköltözés dátuma, mert a spanyol kormány által kiállított száz egyéni és kollektív útlevél tulajdonosai nagyrészt még nem kapták meg az útleveleket. Sokak címe ismeretlen volt vagy koncentrációs- illetve munkatáborokban tartották őket fogva.²⁸ A következő napokban a követség jegyzékekben kérte a Külügyminisztériumtól a spanyol védettséggel rendelkező, elhurcolt és fogvatartott személyek szabadon bocsátását.

A nemzetközi gettóba történő átköltözés komoly kockázatot jelentett az elméletben védett zsidók számára. A Szent István körút 2. szám alatti nyilas pártház közelsége miatt ugyanis a nyilas pártszolgálatosok támadásainak folyamatosan, már a beköltözés pillanatától ki voltak téve. Ők ráadásul úgy vélték, hogy a nemzetközi gettóba a tehetősebb, külföldi összeköttetésekkel rendelkező zsidók költöznek be. Valójában tehát a semleges országok által kiállított útlevelek és a nemzetközi gettót alkotó védett házak csak látszólagos védelmet nyújtottak, az oda beköltözők sok razzianak, atrocitásnak voltak kitéve.

23 Cole 2003: 209.

24 Karsai–Karsai 2014: 33.

25 Jangfeld 2014: 281–282.

26 Cole 2003: 209.

27 Karsai–Karsai 2014: 321.

28 Karsai–Karsai 2014: 322.

Amikor november folyamán a nyilas kormányzat realizálta, hogy a semleges országok mégsem fogják a hatalmukat elismerni, a hatóságok, a pártszolgálatosok egyre kevésbé ismerték el a kiállított védleveleket. A nyilas pártszolgálatosok erőszakos eljárásairól, bizonyos mentesítéssel rendelkező személyek elleni fellépéseikről a semleges országok diplomatai több alkalommal írtak jegyzékeket a nyilas Külügyminisztériumnak. A portugál követség jelentése szerint Székely Jánost, Portugália korábbi budapesti alkonzulját és feleségét, akik érvényes portugál útlevelel rendelkeztek, november 15-én délelőtt, a gettóba való beköltözés közben, az egyik portugál védett ház közelében a nyilasok elfogták, és elhurcolták a pártházba. Több órán keresztül 200 zsidóval együtt fogva tartották őket, hivatalos irataikat megsemmisítették, és minden értéktárgyukat elvették. Az este folyamán engedték őket szabadon „egy szál ruhában”.²⁹ 1944. november 21-én Wallenberg hasonló eljárásról tájékoztatta a Külügyminisztériumot, mely szerint

„rendkívül sok védettet a költözködés közben az utcán elfogtak, nagyobb részét a Szent István körút 2. szám alá vitték, ahol embertelen módon bántalmazták őket. A ház előtt a legkülönbözőbb csomagok hatalmas tömegét lehetett látni, ezeket kobozták el a védettektől. A Pozsonyi úton való közlekedést a fegyveres nyilasok napokon keresztül bizonytalaná tették.”³⁰

A nyilas pártszolgálatosok a beköltözés során sok alkalommal széttépték a védettséget jelentő, legtöbbször nehezen megszerzett hivatalos dokumentumokat, amint arról Heller Ágnes is beszámolt:

„Amikor be akartunk jutni a nemzetközi gettóba, a nyilasok a sarkon megállítottak: »Mutassák a védleveleiket!« Megmutattuk – mire azokat ott, helyben, széttépték.”³¹

Solymossy János rendőrtörzsfőfelügyelő a védlevellel rendelkező zsidók áthelyezésére vonatkozó hivatalos utasítást 1944. november 12-én adta ki a csillagos házak légoltalmi parancsnokainak és házfelügyelőinek, melynek értelmében a csillagos házakban lakó zsidókat három csoportba kell szétosztani, és a csoportosításnak megfelelő, meghatározott helyszínre kísélni. Ennek megfelelően a munkaképes, nemzetközi védettség alatt nem álló, honvédelmi munkára kötelezett 16 és 60 év közötti férfiakat, valamint a 18 és 40 év közötti nőket az óbudai téglagyárba kellett kísélni; másokat, főleg időseket, betegeket, munkaképteleneket, más csillagos házakba költöztettek, leginkább a később felállított nagy gettó területére.³² Külön csoportba tartoztak a külföldi menlevéllel rendelkezők, akik *„önként vállalkoznak arra, hogy az V. kerület Pozsonyi út, Szent István körúti szakaszon kijelölt házakba beköltöznek.”³³* A nemzetközi gettóba költözés a hatóságok állítása szerint önkéntes alapon történt. Ahogy az *Új Magyarország* című lap 1944. november 12-i számában is kiemelte, az új lakásba költözés nem hatósági kényszerintézkedésre történik, hanem minden érdekelt zsidó személy azt saját elhatározása és szabad mérlegelése alapján teszi. Az újságcikk azt is közölte, hogy a beköltözéshez fényképes, az illető követség körbélyegzőjével és eredeti aláírásával ellátott ideiglenes útlevelel, oltalomlevelel szükséges.³⁴ Ezzel a kitételrel azonban – ahogy azt Carl Lutz is megfogalmazta – az volt a probléma, hogy

„miután a szóba jöhető útlevelel-igazolványokat azok tulajdonosainak már mind kiosztottuk, a napi sajtó útján váratlanul arról értesül a követség, hogy ezek az útlevelel-igazolványok csak abban az esetben érvényesek, ha fényképpel és aláírással vannak ellátva.”³⁵

29 Karsai–Karsai 2014: 156-157.

30 Lévai 1948: 123–124.

31 Hirschi–Schallié 2019: 182.

32 Braham 1997: 929.

33 Karsai–Karsai 2014: 323.

34 *Új Magyarország* 1944. november 12.

35 Karsai–Karsai 2014: 223.

A semleges országok követségei, amint értesültek a gettó tervezett felállításáról, azonnal hozzáálltak a lakáshivatalok létrehozásához, melyek feladata az érintett védett lakások felmérése és kiutalása volt. Az akkori körülmények között ez nagyon megterhelőnek bizonyult, hiszen pár nap állt csupán rendelkezésükre, hogy Budapest különböző kerületeiből összegyűjtsenek és regisztráljanak több ezer védelem alatt álló zsidót, és számukra a rendelkezésre álló kiszámú épületben elhelyezést biztosítsanak.³⁶ A beköltözők elhelyezésénél a semleges országok követségeinek arra is figyelniük kellett, hogy hivatalosan, az egyes követségekhez tartozó házakba, csak a védelmük alatt álló személyek költözhetnek be.³⁷ A svéd követség két lakáshivatalt állított fel, az egyiket azok számára, akik addig is az V. kerület csillagos házaiban laktak, a másikat a főváros más részein élő svéd védelem alatt álló zsidóknak. A lakáshivatalokban kapták meg az érintettek a lakásigazolványokat, amelyekkel a Pozsonyi út 14. szám alatt működő lakásirodában kellett jelentkezniük, ahonnan azután az egyes házakba irányították őket.³⁸

A költözéshez kapcsolódó munka, a védett házak szobáinak, lakótereinek kiosztása azért is volt olyan sűrű, mivel, ha a határidőre egy védettséggel rendelkező személy nem kapott elhelyezést, elvesztette a védettségét és az elhurcolás fenyegette. A legtöbb zsidónak védettséget nyújtó svájci követség a megszabott határidőig ezt nem is tudta teljesíteni, így Lutz két alkalommal is bement a Külügyminisztériumba halasztáskérés igényével. A nyilas hatóságok végül a semleges országok tiltakozása miatt folyamatosan hosszabbították a beköltözés határidejét.

A nemzetközi gettóba végül beköltözött személyek számát nehéz megbecsülni. Említettük, hogy a nyilas hatóságok hivatalosan 15.600 védett zsidó beköltözését engedélyezték, és elviekben annyi lakást jelöltek ki, amennyit ennyi ember számára elegendőnek ítélték. Problémát jelentett azonban, hogy a semleges országok diplomatái ennél jóval több személy számára adtak védőokmányokat. Hatalmas számban kerültek forgalomba elsősorban a svájci követség munkatársai által hamisított védlevelek és az ezekkel rendelkezők mind be kívántak költözni a gettóba. Emiatt rettenetes zsúfoltság alakult ki. Wallenberg 1944. december 8-án írt jelentésében a gettó lakóinak számát 33.000-re becsülte.³⁹ A hamisítások, az ezzel járó nagyszámú beköltözés életet menthetett, de egyúttal extra kockázatot is jelentett, mivel a védlevelek védelmi értékének csökkenését vonták maguk után, és veszélyeztethették a diplomáciai embermentés sikerességét. A nyilas hatóságok ugyanis, a jelentős zsúfoltság miatt, realizálhatták, hogy a diplomáciai testületek képviselői nem tartják be a kormánnyal kötött megállapodást, engedély nélkül túllépik a védett személyek számát. Ahogy Salamon Mihály írta:

„Mi be is utaltuk a 7800 személyt, de mire megjelentek, már sok ezer másik, ugyancsak svájci védlevéllel ellátott zsidót találtak a lakásokban. Nyilvánvaló volt, hogy valamilyen »tévedés«-nek kellett fennforognia. A kellemetlen csak az volt, hogy a »tévedésre« a nyilasok is kezdtek felfigyelni.”⁴⁰

A külföldi követségek védett, nemzetközi gettót képező házairól 1944. november 14-én készült egy kimutatás. Ez alapján elmondható, hogy Spanyolország, Vatikán, Svédország egy-egy házat, Svájc pedig 11 házat helyezett védelme alá.⁴¹ A védett házak száma a semleges országok diplomatáinak aktív fellépése következtében folyamatosan nőtt, melyet a nagyszámú beköltöző elhelyezésének szándéka is motivált. Wallenberg közbelépése nyomán a nyilas

36 Tschuy 2002: 221.

37 Tschuy 2002: 223.

38 Lévai 1948: 121.

39 Lévai 1945: 132.

40 Vámos 2008: 291.

41 Karsai–Karsai 2014: 324–325.

hatóságok november 20-án 19 új védett házat bocsátottak a svédek rendelkezésére, ami által a zsúfoltságot némileg enyhíteni lehetett. Az újonnan kapott házak közül a legtöbb a Katona József utcában, a Pannónia utcában és a Tátra utcában helyezkedett el.

Ezek azonban nem álltak teljes mértékben a rendelkezésükre, mert az ott lakó keresztények, a védettséggel nem rendelkezők vagy más védettséggel rendelkezők nem akartak kiköltözni. A más védettséggel rendelkező személyek esetében fellépő problémát jól példázza, hogy a svédek részére kiutalt házak közül többet a svájciak – akik szintén kaptak újabb 12 házat⁴² – egyszerűen lefoglaltak, kitették a svájci követség tábláját és innentől svájci védett háznak tekintették.⁴³ Az 1944 november végi kimutatásokban már a Nemzetközi Vöröskereszt, a Svéd Vöröskereszt, Portugália oltalma, valamint a kormányzói és belügyi védettség alatt álló házak is szerepelnek.⁴⁴

A nemzetközi gettó területén, 1944 végén, összesen több, mint 120 ház élvezett védettséget, melyek döntő többsége két követséghez tartozott; a svájci követség 72, a svéd követség 31 épületet helyezett védelme alá. A legtöbb védett ház az Újpesti rakpart (Szent István park) – Szent István körút – Csáky (Hegedűs Gyula) utca – Wahrmann (Victor Hugo) utca által határolt területen volt, ezen belül is leginkább a Pozsonyi útra és annak szűk vonzaskörzetére koncentrálódott. A nemzetközi gettón belül a házak elhelyezkedése és a semleges országok vonatkozásában felfedezhető egyfajta minta: a terület déli részén, a Katona József utca, Pozsonyi út, Tátra utca környékén volt a legtöbb svéd védett ház, az északi és a nyugati részén, azaz a Szent István Park környékén voltak a svájci védett házak. A többi, kis számú, más országokhoz tartozó védett házak szétszórva helyezkedtek el; három spanyol védett ház a gettó északkeleti részén, a Pannónia utca és a Csanády utca környékén, három vatikáni ház pedig a Pozsonyi út közelében volt.⁴⁵ Mindezek mellett a semleges országoknak Budapest más városrészeiben is voltak még védett házaik, melyek közül fontos kiemelni a Vadász utcai Üvegházat és a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt álló kórházakat, gyermekotthonokat.

Az egyes védett házakba a semleges országok képviselői közül a svájciak és a svédek házparancsnokokat neveztek ki. A svájciak esetében naponta kellett jelentést tenniük a követségnek a történésekről, gondokról, hogy Lutz közbenjárhasson.⁴⁶ A svédek azt is kérték tőlük, hogy figyeljenek a követség által meghatározott rendszabályok betartására, jelentsék az esetleges eltűnéseket. Minden negyedik svéd védett házban pedig házellenőr tevékenykedett, aki a házparancsnokokat látogatta és napi jelentést tett minden házról.⁴⁷

A nemzetközi gettóba való átköltözési akció során a tarthatatlan határidők, a zsidókkal szembeni embertelen bánásmód, a semleges országok által kibocsátott okmányok tiszteletben nem tartása, valamint a védett személyek elhurcolása, deportálása, eltűnése miatt a semleges országok diplomatái folyamatosan interveniáltak a magyar kormánynál. Tették mindezt úgy, hogy fellépésük miatt már október végén rádió-szózatban próbálta nyomtatékosítani a kormány a nyilas pártszolgálatosokkal, hogy a kiállított védleveleket el kell ismerni, és az érintetteket nem lehet elhurcolni, a követségekhez és a Vöröskereszthez tartozó épületek területenkívüliséget élveznek.⁴⁸ A nyilas pártszolgálatosok azonban ezzel nem törődtek. A védlevelek ellenőrzése okán folyamatosan tartottak házkutatásokat a nemzetközi gettó területén, rabolták ki az ott tartózkodókat, és több alkalommal a Dunába lőtték a védett házakban talált és onnan elhurcolt személyeket.

42 Cole 2003: 206.

43 Lévai 1948: 122.

44 Karsai–Karsai 2014: 325–326.

45 Cole 2003: 206.

46 Tschuy 2002: 221.

47 Jangfeld 2014: 284.

48 Lévai 1948: 103–104.

Angelo Rotta pápai nuncius 1944. november 10-én, a diplomata testület nevében, tiltakozását fejezte ki Kemény Gábornál a zsidókérdéssel kapcsolatos intézkedések miatt. Felemelte szavát a deportálások újraindítása, és a kegyetlen gyalogmenetek miatt. Kiemelte, hogy a nyilas belügyi szervek a védettséggel rendelkező zsidókkal szemben nem megfelelően járnak el, és az egyes külképviseletek védelme alatt álló épületek esetében megsértik a területenkívüliség elvét. Ezekre reagálva Kemény külügyminiszter elismerte, hogy a zsidókkal való bánásmód kapcsán „felmerültek a hatósági szervek részéről félreértésre alkalmas intézkedések”,⁴⁹ de ígéretet tett ezek jövőbeni megszüntetésére. A nemzetközi gettó kapcsán hangsúlyozta, hogy a védett zsidók „a kormány ígéretéhez képest polgári körülmények között”⁵⁰ nyertek elhelyezést a Pozsonyi úton, ugyanakkor figyelmeztette Rottát, hogy az egyes követségek a megállapított mértéken túl, nagy mennyiségben állítottak ki menleveleket, azonban a kormány csak az egyezményben megállapított keretek között tud felelősséget vállalni.⁵¹ Hasonló hangvételű és tartalmú jegyzéket nyújtott be Carl Lutz is 1944. november 13-án a Külügyminisztériumnak, amiben arra hívta fel a figyelmet, hogy a hatóságok még nem jelölték ki a beköltözhető házakat, több esetben a nyilas pártszolgálatosok a svájci védettek védleveleit szétérték, sőt elhurcolták őket. Ezek okán Lutz azt kérte, hogy a kormány fegyelmezze a nyilas pártszolgálatosokat, a gettóba való költözés határidejét pedig november 30-ig hosszabbítsa meg annak érdekében, hogy addig az elhurcolt svéd védettek visszatérjenek, elhelyezhetők legyenek a gettóban és a kiutazásukhoz szükséges vonatokról is gondoskodni tudjanak.⁵²

A Külügyminisztérium november 17-i válaszigyzékében kiemelte, hogy 7000 svájci védelem alatt álló személyt ismernek el, akiknek védett házakban történő koncentrálásához és Palesztinába történő kivándorlásához hozzájárulnak. A többi védetről nem szóltak. A válaszban a Külügyminisztérium ugyanakkor azt is egyértelművé tette, hogy a védlevelek mennyisége és kiosztásának módja kapcsán a svájci követség bizonyíthatóan megszegte a magyar kormánnyal kötött megállapodást, miközben a két héttel korábban kért, a kivándorlók és védlevéllel rendelkezők névjegyzékét még mindig nem kapták meg.⁵³

Az imént idézett, a magyar zsidók érdekében tett diplomáciai fellépések kevésbé értek célra, így a még Budapesten tartózkodó semleges országok képviselői közös tiltakozó jegyzéket készítettek, melyet Danielsson svéd követ és Rotta pápai nuncius 1944. november 17-én adott át Szálasi Ferencnek. Ebben követelték a zsidóüldözés befejezését, a deportálások felfüggesztését, a munkatáborokban lévő zsidókkal szembeni emberséges bánásmódot és a követségek által szervezett kivándorlási akciók lebonyolításának biztosítását.⁵⁴ Fel kívánták hívni a kormány figyelmét a zsidóüldözés várható, negatív következményeire is:

„És a kormány, amely most a magyar nép sorsának súlyos felelősséget viseli, bizonyára meg akarja óvni azoktól a nagy szerencsétlenségektől, amelyekkel a Magyarországgal háborúban álló hatalmak fenyegetik abban az esetben, ha folytatódna a zsidók deportálása és megsemmisítése. (Nem is szólva arról, hogy Magyarország esetleges megszállói ugyanezeket a módszereket alkalmazhatják a magyar néppel szemben.)”⁵⁵

Szálasi Ferenc azonban már a memorandum átadása előtt döntött a „magyar zsidókérdés végleges rendezéséről” és ezt a diplomatákkal az aznapi tárgyaláson ismertették is. Ennek értelmében a Magyarországon tartózkodó zsidókat hat csoportba osztották. Ez alapján külön kategóriába és külön elbánás alá estek a külföldi menlevéllel rendelkező zsidók, a német

49 Kovács 2014: 136.

50 Kovács 2014: 136.

51 Kovács 2014: 135–138.

52 Tschuy 2002: 222–223.

53 Karsai–Karsai 2014: 224–225.

54 Tschuy 2002: 226.

55 Karsai–Karsai 2014: 451.

kormánynak „kölcsonadandó” zsidók, a Magyarországról való távozásukra váró zsidók, a mentességi bizonyítványokkal rendelkező zsidók, az egyházi személyek (papok, lelkészek, apácák) és az idegen állampolgárságú zsidók. A rendelkezés szerint a külföldi menlevéllel rendelkező zsidóknak, immár módosított határidővel, november 20-ig, át kellett költözniük a budapesti Szent István park környékére. Összegyűjtésük érdekében felhívásokat kell közzétenni a sajtóban és értesíteni kell az érdekelt külképviseleteket is. Az érintett zsidók a belügyminiszter által kijelölt házakban maradnak elutazásukig, reggelenként egy órára, 8–9 között kimehetnek sétálni. A Magyarországról való kiutazásukat attól tették függővé, hogyan alakulnak a diplomáciai kapcsolatok Magyarország és az érintett semleges országok között, illetve hogyan oldják meg a szállítási problémákat ezen országok és Németország között.⁵⁶ A semleges országok november 17-én átadott memorandumára a Külügyminisztérium november 24-én reagált. Ebből látható, hogy a védettség alatt álló személyek ügyében nem történt előrelépés. Csupán azt közölték, hogy a kormány kész végrehajtani a kivándorlásra javasolt zsidókkal kapcsolatos megállapodásokat, és felszólították a követségeket a visszaélések elkerülésére.⁵⁷

Az 1944 júniusában, a zsidóság koncentrációja céljából létrehozott csillagos házakba való költöztetés a nemzetközi védelem alatt álló zsidók esetében is azt jelentette, hogy a kormányzat megfosztotta őket korábbi otthonaiktól, a fővároson belül a kijelölt házakban, később a védett házakban és a nemzetközi gettóban teljesen új lakóhelyekhez, lakáskörülményekhez kellett alkalmazkodniuk. Mások egykori lakóhelyeire kellett beköltözniük, korábban mások által használt terekben kellett élniük és ily módon egy újfajta, sajátos „otthonélményt” kellett megtapasztalniuk. Ahogy azt egy túlélő megfogalmazta:

„Pozsonyi út 40., Ez a ház a Pozsonyi úton épült elegáns, modern épületek egyike. (...) A ház asszonya (...) bevezetett minket az egyik szobába. A szép, nagy ablakok a Szent István parkra, a Dunára néztek. A szobában semmiféle bútor nem állt, a padló tele volt matracokkal. Minden matrac egy-egy család lakásának számított. (...) Ez a sarok lett az otthonunk...”⁵⁸

A nemzetközi gettó területén ezekre a – sajátos körülmények között létrehozott – lakóterekre a beköltözők átmeneti és ideiglenes megoldásként tekintettek; nem akartak személyesen kötődni hozzájuk. Ahogy Somlyó Tamás Rámpa című regényében megfogalmazta:

„Az egyik szobában még egy (...) szabad helyet is talált magának. Végre letehetette a hajnal óta hátához nőtt zsákot. (...) Bőrkabátját azért nem vetette le. Nem akart »berendezkedni«. Önmaga előtt is fenn akarta tartani ittléte ideiglenességének látszatát.”⁵⁹

A többszöri költözések okán a védett zsidók, az otthonaik mellett, az értékeik és a személyes tárgyaik jelentős részétől is kénytelenek voltak megválni. Próbáltak olyan tárgyakat, holmikat magukkal vinni, amikre a túlélés szempontjából a leginkább szükségük lehetett. Miként azt egy túlélő is elmondta, a svájci védett házba költözéskor magukkal vitték „az akkor már minden eshetőségre összekészített hátzszakot.”⁶⁰ Egy hátzszakot, ami korábbi életükből maradt.

A nemzetközi gettó lakói számára az összezsúfoltság a beköltözéstől kezdve, alapélmény volt, melynek mértékéről mind a túlélők beszámolóiból, mind a semleges országok által írt jelentésekből szemléletes képet kaphatunk. Carl Lutz 1944 végi jelentése szerint:

56 Kovács 2014: 142–144.

57 Karsai–Karsai 2014: 452–453.

58 <http://www.csillagoshazak.hu/#overlay=hazak/XIII/pozsonyi40> (utolsó letöltés: 2024. október 22).

59 Komoróczy 2013: 1264.

60 <http://www.csillagoshazak.hu/#overlay=hazak/XIII/katonajozsef39> (utolsó letöltés: 2024. október 22).

„A Szent István parkban a védett házak zsúfolásig tele vannak, úgyhogy az oda beszállásolt emberek egy része folyosókon, lépcsőházakban és pincékben él. (...) A Pozsonyi út 54. számú házából november 24-én azt jelentették, hogy az ott lakók száma 1800 fő.”⁶¹

Egy túlélő védett házbeli lakhatási körülményeiről elmondta, hogy

„családunk öt tagja lakott egy kétszemélyes ágyon, az egy szobás, hallos lakásban. A szobában rajtunk kívül még két házaspár lakott, a hallban két házaspár, és egy egyedülálló férfi. A fürdő-kádban egy fiatal pár lakott.”⁶²

Tanulmányomban a nemzetközi gettó létrehozásának előzményeit és kezdeti időszakát kívántam bemutatni, rávilágítva azokra a komoly küzdelmekre és erőfeszítésekre, melyeket a semleges országok diplomatái a budapesti zsidóság és a nemzetközi gettó felállítása érdekében kifejtettek a nyilas kormánnyal, és a gyakran önkényesen erőszakoskodó nyilas pártszolgálatosokkal szemben. Kiemeltem személyes történeteket és a nemzetközi gettóba beköltözők védettségre vetett hitét, akik ezen új körülményekhez próbáltak alkalmazkodni, és rettegek közepette igyekeztek átvészelni a nyilas korszakot. Az Újlipótváros területén – a nemzetközi védlevéllel rendelkező zsidók elhelyezése okán – létrehozott nemzetközi gettó a gettók történetében egyedinek tekinthető. Egyedisége többek között abban figyelhető meg, hogy a nyilas korszak utolsó hónapjaiban felállított, rövid ideig működő gettóval Budapesten megtörtént a védett és nem védett zsidók földrajzi szétválasztása. Ez a gettó egy meghatározott városrészben, különálló, területenkívüliséget élvező védett házak összességéből állt; megszervezésében fontos szerepe volt Szálasi Ferenc megváltozott zsidópolitikájának és a semleges országokat képviselő diplomaták hatékony fellépésének.

61 Tschuy 2002: 228.

62 <http://www.csillagoshazak.hu/#overlay=hazak/XIII/budainagyantal3> (utolsó letöltés: 2024. október 22).

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- Braham, Randolph L. 1997: *A népirtás politikája – A Holocaust Magyarországon*. Budapest.
- Braham, Randolph L. 2003: *A népirtás politikája – A Holocaust Magyarországon*. Budapest.
- Cole, Tim 2003: *Holocaust City – The Making of a Jewish Ghetto*. New York–London.
- Frojimovics Kinga – Komoróczy Géza – Pusztai Viktória – Strbik Andrea 1995: *A zsidó Budapest – Emlékek, szertartások, történelem*. Budapest
- Hirschi, Agnes – Schallié, Charlotte 2019: *Svájci védelem alatt – Zsidó szemtanúk beszámolói a háborús idők Budapestjéről*. Budapest.
- Jangfeldt, Bengt 2014: *Raoul Wallenberg élete*. Budapest.
- Karsai Elek – Karsai László 2014: *Vádirat a náciizmus ellen – Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. 4: 1944. október 15. – 1945. január 18.* Budapest.
- Kovács Tamás 2014: *Mérlegen az ember – Ismeretlen források a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárából a magyarországi holokauszt történetéből*. Budapest
- Komoróczy Géza 2013: *„Nekem itt zsidónak kell lenni” – Források és dokumentumok (1965–2012)*. Pozsony.
- Lévai Jenő 1948: *Raoul Wallenberg regényes élete, hősi küzdelmei, rejtélyes eltűnésének titka*. Budapest.
- Szekeres József 1997: *A pesti gettók 1945. januári megmentése: a „magyar Schindler” – Szalai Pál visszaemlékezései és más dokumentumok alapján*. Budapest.
- Tschuy, Theo 2002: *Becsület és bátorság – Carl Lutz és a budapesti zsidók*. Miskolc.
- Vági Zoltán – Csósz László – Kádár Gábor 2013: *The Holocaust in Hungary. Evolution of a Genocide*. Washington.
- Vámos György 2008: *Üvegsziget – Carl Lutz és a budapesti cionisták mentőakciói 1944-ben*. Budapest.